

А.Асанканов¹, А.Б.Қалыш², Ә.И.Исаева³

¹Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы;

³Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы
(E-mail: kalysh@mail.ru)

Еліміздегі оралмандардың бейімделу мәселелері хақында

Мақалада келесі мәселелер қарастырылған: репатрианттардың әлеуметтік, физикалық жағдайларда өз уақыттарын игеруі және шекараларын ұлғайтуы, оларды белгілі бір кезеңдерге координациялау жүйесін құру және осы бағыттарға, кезеңдерге өздерін ғана бейімделіп қана қоймай, туған-туыс пен өскелең ұрпаққа да бағыт-бағдар бере білу. Сонымен қатар Қазақстан Республикасына оралған қандастарымыздың, немесе отандастарымыздың, басым көпшілігінің мамандық бойынша жұмысқа орналаса алмауы, олардың жағдайы кәсіби миграцияға дейінгідей болмауы. Алайда жоғарыда аталған деректер оралмандар тарапынан өздерін жоғары ұстауы және бағалауы жайында күәлік етеді, дегенмен жергілікті халықтың ұстанымы мен көзқарасына бұл фактілер сәйкес емес және қарама-қайшы келеді, сондай-ақ бұл жағдайлар әлеуметтік-экономикалық, күрделі моральдік, мәдени келеңсіздіктерге түрлі деңгейлердегі (әкімшілік, құқық қорғау органдары) қоныстанған соң ұрындыруы ықтимал — әрине, оралмандар тарапынан жергілікті тұрғындармен немесе халықтар арасында кәсіби тәжірибе мен білімді салыстыра келгенде Қазақстан Республикасымен тыс жерде жинақталған тәжірибе мен білімде алшақтық жоқ деген пікір қалыптасқан. Осы ерекшеліктер байланысын ескеру тек оралмандарға ғана тиесілі емес, сондай-ақ қызығушылық тудырған мемлекеттік мекемелер мен ұжымдарға келеңсіз жағдайлардан өту жолында және Қазақстан қоғамына сәтті интеграциялануына мұрындық болуы тиіс.

Кілт сөздер: оралмандар, репатрианттар, бейімделу, интеграция, әлеуметтік уақыт, дәстүрлі білік институттары.

Тәуелсіз Қазақстан дамуындағы шынайылық түрлі топтарымен, әлеуметтік-экономикалық үрдістегі темпоральды кіріктірмеге тікелей қатысы бар мәртебесіндегі тұрғындар, этникалық репатрианттармен түсіндіріледі. Репатрианттардың бейімделуі мәселесі мемлекет пен қоғамға экономикалық, әлеуметтік тұрғыда айтарлықтай қаражат шығындауына әкеледі. Этникалық репатрианттардың бейімделу мен қоғамға сіңісу үрдісінің уақытша мәселелерінің өтпелі (кезеңдері мен деңгейіне байланысты) кезеңі терең зерттеуді қажет етеді.

Уақытты талқылауға ғылыми-философиялық көзқарастар оның тек астрономиялық, биологиялық және физика-химиялық үрдіс емес әлеуметтік уақыттың көпқырлы ұстанымдарын енгізеді. Талдап қорытқанда, ол адамдардың белгілі кезеңдегі әлеуметтік белсенділігін, әлеуметтік уақыт айтарлықтай сандық және сапалық өзгерістер болған жағдайда, қоғамдағы үрдістердің келесі ағымын өзгерте алатын ерекшелік ретінде түсіндіріледі. Дербес әлеуметтік уақыт, Н. Элиастың анықтауы бойынша, «адамдардың болған өзгерістердің нәтижелерін бірі екіншісінің есептік тұрақты бастауы ретінде кірісе алатын екі оқиғаны байланыстыра білу қабілетіне» негізделеді [1]. Әлеуметтік уақыт объективті түрде субъекттелген, яғни адам өмірі қоғамда орын алып отырған жағдайларға тікелей байланысты болады, бірақ олар қызметтері арқылы басқара алады және өз мүдделеріне сай болып жатқан үрдістерді түсіндіреді немесе бағалай алады. Әлеуметтік уақыттың сыртқы шеңбері ортаға байланысты беріледі, ал ішкі шеңбер нақты оқиғаларды бағалаудан тұрады. Адамдар өз уақытын логикалық ойлау деңгейіне, қиялына қарай кезеңдерге бөле отырып, қоғамның жалпы өмірінің қалыбына сай байланыстырады.

Француздық «Анналар» мектебінің өкілдерінің бірі Ф. Бродельдің пайымдауынша, «әлеуметтік уақыттың біртұтас және қарапайым ағыммен ешқандай тұтастығы жоқ, бірақ дәстүрлі тарих және уақыт шежірелеріне (хроникаға) айтарлықтай байланысы жоқ мыңдаған баяулығы бар әлеуметтік уақыт бар» [2]. Ф. Бродель адамзат тарихының тұтастығын, бірлігін, үздіксіздігін білдіретін идеяны «longue duree» ұғымын «ұзақ ұзындық» ретінде енгізді. Әлеуметтік уақыт бір уақытта ұжымдық және дербес бола алады. Адамдар ұжымдық уақытты өздерінің өмірлік қиын-қыстау кезеңдеріне қарамай қабылдайды және рәміздермен, құндылықтармен, өз уақыттарын ұйымдастыру қабілеттерімен түсіндіреді, нәтижесінде осыны болашақ оқиғаларға алмастырады және арқау етеді.

Біз қазіргі Қазақстан қоғамының ажырамас және құрамдас бөлігі болып табылатын этникалық репатрианттардың (Шымкент маңайында өмір сүретін Өзбекстаннан келген репатрианттар мысалында) әлеуметтік және ұжымдық уақытының қандай кезеңдер (өткен жолдардан) мен элементтерден құралатынын қарастырамыз [3]. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- 1) әлеуметтік және ұжымдық уақыт арасындағы жалғамалы ұстанымдардың табиғатын айқындау;
- 2) әлеуметтік уақыттың негізгі белгілі уақыттың ішінде орындалуын немесе кезеңдерін және олардың репатрианттар үшін мәндік маңыздылығын бөлу;
- 3) Шымкент маңында тұратын, Өзбекстаннан келген репатрианттардың уақыт кезеңдеріндегі ортақтық және ерекшеліктерін түсіндіру;
- 4) репатрианттардың өмір сүріп отырған кезеңдегі өткен мен болашақ арасын жалғастыратын бағыттық дәлелдерін анықтау;
- 5) репатрианттардың өмірлік өлшемдері мен құндылықтарын саптау.

Сонымен қатар баяндамада репатрианттардың әлеуметтік, қимыл-әрекеттік, өзіндік уақытты қалай пайдалантындығын, оның шекарасын кеңейте аламы, оны белгілі бер кезеңдерге бөле ма, әр кезеңдерде оны жылдамдатады ма, өзі үшін ғана емес туыстары, өскелең ұрпақ осыған қарап болжам жасай алатындай әрбір кезеңде үйлестік жүйесін қалыптастыратындығын қарастырады. Әлеуметтік жүйеде қалыптасқан репатриант болашақта қиыншылықтарды жеңе білу үшін «қайта келгеннен байырғы кезеңге дейін» деген қозғалыс бағытының кестесін құрады, өзіндік «жол картасын» жасайды. Репатрианттардың әлеуметтік уақытының ішкі құрылымы қандай және оны жаңа қоғамның осы кезеңінде өзінің этникалығын саналы түрде сезіну немесе соның бір бөлшегі болып табылатын өздері, ішкі қоршаған айналасындағылар — топтар қандай деңгейде анықтайды.

Этникалық репатрианттардың әлеуметтік уақыт мәселесінің зерттелуінің теоретикалық-әдістемелік негіздері. Уақыттың ішкі өлшемдеріне деген қызығушылық (физикалық немесе астрономиялық ерекшелікте) зерттеушілер тарапынан XIX ғ. аяғында пайда болды және бірте-бірте психологиялық тұрғыда (тұлғаның жеке факторлары — оның белсенділігінің және қозғалысының табиғаты, көңіл-күйі немесе қобалжуы) немесе әлеуметтік түсіндірілген бірқатар бағыттар қалыптасты. Бізді өмір сүріп отырған кезеңін топтың немесе жеке тұлғаның әлеуметтік факторлар: әлеуметтік-мәдени уақытының шарттық көрінуі, айналысатын әрекеті мен өмірлік қызметі арқылы анықталатын ұжымдық уақытша тәртіп және тәжірибе деп қарастыратын әлеуметтік тәсіл қызықтырады [4].

А. Бергсон тең аралыққа бөлінбейтін уақыттың «ішкі» немесе «ұзақ мерзімді» сапалық және сан қырлы түсінігін енгізді [5]. Р. Мертон топпен бірігудің маңыздылығын анықтауда уақытша кезеңнің топтық бірлік қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетті [6].

«Анналар» француздық мектебі тарихи және әлеуметтік уақыт, кеңістік мәселесін зерттеудің бірқатар бағыттарын ұсынды. Ф. Бродельдің «әр түрлі жылдамдықтағы әлеуметтік уақыт» теориясы бойынша уақыттың бірнеше түрлері: 1) жеке тұлғаның күнделікті өмір ырғағымен өлшемдес; 2) экономикалық өмір бөлшегі үшін тән емес; 3) «үлкен ұзақтықтағы» — адамзат тарихын оны қоршаған ортамен бірге қарастыратын түрлері беріледі [2].

Сонымен қатар «Анналар» мектебі тарихи фактілерді қайта қарауда оқиғаны адамдардың ішкі жағдайды қалай түсінуіне байланысты істейтін арнайы әрекеті деп түсіндіру арқылы қарастыратын жаңа тәсіл ұсынды [7].

М. Хальбвакс уақытты ұжымдық деп анықтай отырып, уақытты қабылдаудың белгілі бір әлеуметтік топқа (мысалы, айналысатын ісіне қарай) немесе тарихи жағдайға (төңкерістік немесе қалыпты жағдайдағы) тәуелділігіне ерекше көңіл бөлді [8].

Адам уақытта және кеңістікте өмір сүріп қана қоймайды, өзіндік сезімдерден тұратын алаңдау және елестетуден/үлгілерді әлеуметтік, мәдени, жеке уақытта өмір сүреді. Дәл осы арқылы өзінің сыртқы әлем туралы пікірін қалыптастырып, белгілі бір мақсатқа жету үшін нақ осыдан бастау алған, бір жағынан, өзгермейтін болып есептелген, бірақ жағдайды бағалау мен өз мүмкіндіктеріне орай стратегиясы мен тактикасын құрады.

Өзбекстаннан келген репатрианттардың кеңістіктік-уақыттық континуумының ерекшеліктері. Өзбекстаннан келген қазақтар Оңтүстік Қазақстанда өмір сүретін оралман тұрғындардың ең көп тобын құрайды. Қолайлы климат, бір қарағанға, отбасын асырауға экономикалық мүмкіндіктердің молдығы репатрианттардың тұрғылықты мекен етіп, Оңтүстік

Қазақстан жерін таңдауға себеп болады. Және бұл Отанға деген ыстық ықылас белгілі бір жерге байланысты емес деп түсіндіріледі.

2012 ж. басындағы статистикалық мәліметтерде аталмыш жылдың бастапқы айларында облыс аумағы халықтардың қоныс аударуының жоғары тығыздығымен ерекшеленеді (1 шаршы метрге 22 адамнан келеді). Шымкент қаласы мен оған жақын елді мекендердегі тұрғындар саны Өзбекстаннан келген сыртқы миграция есебінен жедел өсуде [9].

Өзбекстаннан келген репатрианттар төмендегідей ерекшеліктерімен ерекшеленеді:

а) сыртқы-кеңістіктік және уақытша оқшаулану — қаланың өзінде «Асар» ықшам ауданында және Шымкентке іргелес елді мекендерде өмірлік-әлеуметтік-экономикалық және этномәдени алаңды біртіндеп өзгеріске түсіре отырып тығыз шоғырланған;

ә) мемлекеттік әкімшілік құрылымға бейімделген, басқарудың дәстүрлі әкімшілік құрылымындағы ақсақалдардың ұйымдастырушылық-бағыттаушылық жетекшілігімен, ішкі-отбасылық туыстық негізде, әлеуметтік-экономикалық және этномәдени аймақты құру, аз қалыптасқан әлеуметтік қауымдастықтарды (өзіндік көше, тұрғылықты мекенжайына байланысты көршілік қауым және жастық-жыныстық ерекшеліктерге байланысты топтар) құруымен ерекшеленеді. Қауымдастықтардың қызметінің әдістері бытыраңқы өзін-өзі басқарудан (көрші тұратын бірнеше отбасы) көшбасшысы бар қатынас жүйеге өтетін және жергілікті әкімшіліктің бір бөлігі болып табылатын ішкі құрылым құру шарттарымен өзгеріп отырады. Бұл Өзбекстаннан келген репатрианттар өмір сүретін барлық елді мекендердегі белсенді жұмыс істейтін ақсақалдар кеңесі (ақсақал кеңесі, апалар кеңесі, ардагерлердің кеңесі, билер кеңесі). «Асар» ықшам ауданындағы Өзбекстаннан келген репатрианттар қазақстандық қоғамға бейімделу мен бірегейленуде барлық ішкі үрдістер механизмін бақылап отыратын институттар құру арқылы топтық үлгі жасап шығарды.

Баяндаманың негізгі өзегі — Оңтүстік Қазақстан облысындағы облыс орталығына жақын үш елді мекендерге орналасқан, Шымкент қаласындағы «Асар» ықшам ауданындағы және бұрынғы саяжайлық елді мекендер — Бозарық, Шұбарсу жерлеріндегі Өзбекстаннан келген репатрианттардың өмір тарихына сараптама (әлеуметтік уақыт қызметін анықтау мақсатында) жасау болып табылады.

«Асар» ықшам ауданы, Бозарық және Шұбарсу елді мекендеріне қарағанда, өмір сүрудің әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан (жергілікті тұрғындар тарапынан мемлекеттік қолдауымен, «Ақ Ордасы» корпорациясы құрған) айтарлықтай ерекшеленеді. Елді мекен тұрғындары (Өзбекстанның түрлі аудандарынан келген этникалық қазақтар) мезгілдік өмір сүруге арналған саяжайды әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы жетілген тұрақты мекен ету аймағына айналдыруда этномәдени құндылықтарды сақтап, өткенді қазіргі кезеңмен, болашақпен ұштастыруда. «Асар» ықшам ауданында асарлық жастар мен тұрғындардың жарқын болашағына арналған әлеуметтік-экономикалық кластерлер — зауыттар, жылу шаруашылықтары, әлеуметтік-мәдени құрылымдар құрылды.

Бозарық және Шұбарсу тұрғындары тұрғылықты және маусымдық жұмыс орнымен қамтылуда қиындықтарға жолығып отыр, қосымша жалақы көздерін іздеумен айналысуға мәжбүр, ауыл шаруашылығымен айналысу ісінде және мал жайылымының жетіспеуі сынды қиыншылықтарды бастан кешіп отыр. Олардың сөздеріне сенсек, уақытша бос тұрған жерлерге иелері мал жаюға тыйым салған, тіпті шөпті өртеп жібереді. Елді мекеннің жас және жұмысқа жарамды тұрғындары Шымкентте кездейсоқ ақша табу ісімен, өте төмен еңбек ақыға жұмыс істеуге мәжбүр. Аталған адамдардың басым бөлігінің жоғарғы білім туралы дипломы бола тұра, оралман мәртебесіне сәйкес жұмысқа орналаса алмайды. Шұбарсу елді мекенінің бір тұрғыны, Өзбекстандағы бір колхоздың бұрынғы төрағасы, бүгінде ауыл ақсақалының «өз балаларымыз өз Отанымызда құл болады деп ойламағанбыз» деп қынжыла айтқанын ауыл ақсақалдары да қостаған.

Демографиялық және әлеуметтік-экономикалық салада елді мекендердің даму жағдайы біркелкі емес, 2012 ж. «Асар» тұрғындарының саны 18 мың және Шұбарсу тұрғындарының саны 32 мың болған. Сондықтанда елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымы мемлекеттің араласуын қажет етеді. Дегенмен репатрианттардың бір жерде ұжымдасып өмір сүруі уақыт өте келе бұл бірліктің жаңаша түсіндірілуіне, яғни туған жерлері болған ел немесе Өзбекстан аймақтарына қарай емес, «Асардың адамдары» (сол арқылы әлеуметтік-мәдени жағдайдың мүлде басқа деңгейде екендігін көрсету үшін) немесе «Бозарықтың адамдары» атты этнотерриториялық бірегейліктің өтпелі түрінің қалыптасуына әкелді. Этникалық ұғым әлеуметтік шынайылық ретінде түсіндіріліп, пайдаланыла басталды. Енді жаңа бірегейлік қазақстандық шек деңгейінде емес, оралмандар

арасында әлеуметтік-экономикалық қолайлы аудандарда тұратындардың менсінбеушілік көзқарасы тұрғысынан түсіндіріле бастайды. Бозарықтағы біздің сауалнамамызға жауап бергендер ішінде (жасы 30-дан асқан жұбайлардың екеуі де) өз жетістіктерін Қазақстан ішінде көшумен байланыстырған — Өзбекстаннан Петропавловскіге (ондағы туыстары жайлы орналасқан және бұларға көмектесуге уәде берген), содан кейін Шымкент түбіндегі Славянкаға (Мұзкентке), кейін Леңгірге көшу арқылы (барлық аталған жерлерде жалдамалы пәтерлерде тұрып, ақша жинау арқылы) Шұбарсуда жер телімін алып, Бозарықта қаладан жақын жерден дүкен соғып алғандықтарын айтқан. Аталған территориялық көшулер бас-аяғы 10 жылдың ішінде орын алған және бұл отбасы үшін аталған кезең әлеуметтік дамудың жылдам көрсеткіші деп есептелеген.

«Асар» тұрғындары ықшам аудан тарихын 2002 ж. Өзбекстанның үш облысы ақсақалдарының Қазақстандағы Шымкент аумағына бейімделу шарттары туралы қабылданған шешімімен кезеңдей отыра қарастырады. 2012 ж. мамыр айында Асар тұрғындары осы шешімнің 10 жылдық мерейтойын және өткен жылдардың қиыншылықтарының — елді мекенді құру, қаржы тапшылығы, жайлы жылыжайлары бар коттеждерде өмір сүру үшін инфрақұрылым жолдарын қарастырудағы қиыншылықтарды еңсеріп, осындай жарқын күндерге қол жеткізгендерін атап өтті. Мерекелі іс-шара басында «аңсағаным, Асарым, қолым жетті арманым, атамның арманына» деген жыр-шумақтарына толы «Асар» әнұраны орындалды. Әнұран мәтіні одан әрі «мәңгі жыр, көзім тоймайды жеріме, гауһарысын жайнаған, ата қоныс» сынды өлең жолдарымен өрілді. Негізгі күш «Ақ Орда» корпорациясының президенті И. Қалибековке жүктелді, ол «асарлықтар болу үшін» өз уақытының 60 % жұмсады, қалған 40 % ықшам аудан құрылысына және оның әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымына жұмсады. Өз сөзінде аталған мерекелік іс-шара тек салтанатты мереке ғана емес, қол жеткізілген табыстарға есеп, болашаққа жоспар жасау үшін болып жатқан бас қосу деп атап өтеді. Өсу көрсеткіштері ретінде қысқа уақыт ішінде атқарылған жұмыстар нәтижесі паш етілді. Оның пікірі бойынша, «асарлықтар» қол жеткізген табыстар басқа репатрианттарға бастау болуы тиіс.

Осылайша, Шымкент аумағындағы өмірлік кеңістіктерді игеру кезеңінде оралмандар жалпы әлеуметтік уақытқа сәйкес келмейтін уақыттың бағасын бағамдау үлгісін құрды, ол өзіндік кезеңдерден, тапсырмалар жылдамдығынан, оқиғаның ұзақтығы мен кезектілігінен, белгілі даталардан және оларды түсінуден тұрды. Мысалы, «Асар» тұрғындары Өзбекстаннан көшу туралы шешім қабылданғаннан 1 Мамыр мерекесіне дейін деген өзіндік институционалдық ырғақ қалыптастырды.

Уақыттық бағдарлаудың кезектілігі байқалады — «Асар» тұрғындары үшін бұл жаңа мектеп құрылысын, ықшам аудан орталығында саябақ салу немесе Елбасының жергілікті халықпен кездесуі және экономикалық қатынастарда — жылыжайлардағы өнімді жинау, ал Шұбарсу тұрғындары үшін — бұл отбасын асырау мақсатында маусымдық жұмыс іздеуден тұрды. Оралмандар үшін жалпыға бірдей уақыт өлшемі жоқ — ол кей жағдайларда жергілікті және республикалық мүдделермен ұштасып жатады. Өткенге, қазіргі кезеңге және болашаққа деген жалпыға бірдей басымдықтар жоқ. Уақыттық болжауда да үйлесушілік жоқ — елді мекен тұрғындары өмірдің барлық саласына біртектес емес жағымды немесе жағымсыз мән береді (істеу керек еді, істеу керек, істеуге тиісті). Елді мекен тұрғындарының күнделікті күн тәртібі де сәйкес келе бермейді, себебі елді мекен тұрғындары жексенбі күндері де жұмыс іздеумен шұғылданады.

Кез келген уақыттың бірегейлігі адамның ерекшелігіне байланысты және біз сұрастырған респонденттердің көңіл-күйі мен уайым-қайғыны бастан кешу сияқты психологиялық терминдермен нақтылана түседі:

- асыға күту (қашан Өзбекстаннан немесе басқа елді мекеннен көшіп кетеміз, үй құрылысын аяқтаймыз, несиемізді қашан өтеп боламыз, отбасында бір мерейлі іс-шара ұйымдастырамыз ба — үйлену тойы, ас беру және т.б.);
- ыза болушылық (мемлекеттік мекемелерден қажетті қаражатты ала алмауға байланысты — жәрдемақы, жергілікті әкімшілік орындарындағы жемқорлық, оралман болғаны үшін жұмысқа орналаса алмауы, Өзбекстанда жоғары мемлекеттік орындарда істегеніне қарамастан, зейнетақы мөлшерінің аздығы, Бозарық және Шұбарсу елді мекендері тұрғындары үшін

қаржының әділ бөлінбеуі, олардың айтуынша, «Асарлықтарға» қаржыландыру ісіне көбірек көңіл бөлінеді);

- қуаныш (көшу, қаржы қорын жинақтау, жақындарымен кездесу, отбасын құру және сәбидің өмірге келуі, балаларының белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуі);
- сенімділік (бәріде артта қалады, ата-баба өсиетін орындап, Отанымызғы оралуымыз қажет, көшіп келеміз деп бекер шешім қабылдаған жоқпыз, барлық қиыншылықтарды артта қалдырамыз және өз жерімізде, өз елімізде өмір сүріп отырмыз ғой, артқа қарайтын жол жоқ, үй салу керек және бала-шағамызды жеткізу қажет, әлеуметтік сатымен өсу тиіс).

Адам көңіл-күйін жете түсіну қиын. Дегенмен біз сұрастырған респонденттер арасында Қазақстанға көшіп келгендеріне өкінген жан кездестірмедік. Біз сұрастырған респонденттер үшін ол өткенінде кім болғаны, қайдан көшіп келгені, білімі, кәсіби жетістігі, қоғамдағы беделі маңызды емес. Көшіп келгенге дейінгі материалдық жағдайлары жаңа орында табысты орналасуға, үй алуға үлкен көмек болды деп есептейді. Дегенмен, ерекше айта кететін жайт, оралман-әйелдер аса қымбат жиһаздар (диван, техника) көрсетумен ерекшеленбеді, өздеріне тиесілі кем дегенде 2 бөлмедегі сандық, таудай болып жиылған көрпе-төсекті көрсетті. Оны «мынау менің енемнен қалған, мынаны өзім жидым» деп көрсетумен болды. Отбасының жылдар бойғы тарихи айғағы өткен мен қазіргі кезеңнің алтын көпірі іспеттес фотосуреттерде жиылған. Біздің респонденттер фотосуреттерін көрсете отырып, эмоцияға беріліп, толқыды. Бұл суреттер өмірлеріндегі асты сызылған кезеңдер айғағы. Онда отбасы тарихын електен өткізер мереке уақыты және орны сақталған. Естелік күнтізбесі фото/видео арқылы артта қалған қиыншылықтар дәлелі болып табылады. Ол жас ұрпақ тарапынан отбасылық-туыстық қолдау көрсету үшін де қажет.

Әлеуметтік уақыт ырғағы жеке адамға төмендегідей ықпал етеді:

- топқа қатыстылығы жөніндегі сезім қалыптастыру және белгілі бір мақсатты жүзеге асыруға;
- өзгелерден артта қалмауға — оны оған өз уақыт шеңберінде жүзеге асыруға, кейінде ол мақсатқа жетелеуге;
- өз өмірінің сыртқы қалпын қалыптастыруға, әрине, бұл топтан жырақ өте қиын, сондықтан топпен байланыста болуға;
- қол жеткізілген жетістіктерді бағалау арқылы өмірге мән беру;
- адамды топ, халық, ел болашағының тұтқасы ретінде тарихқа енгізу, осы және болашақтың қиыншылықтарын аластатуға;
- күнделікті өмірді әлеуметтік-мәндік іс-қимылдардың алгоритмі ретінде мен бәрін істей аламын, олар маған қарап тұр және мені бағалайды, менің ұтылуға құжым жоқ, мен Отанға оралуды аңсаған ата-баба алдындағы борышымды өтеуге тиіспін деп түсіндіруге;
- адам қимылының әлеуметтік қызметін бақылауға;
- қарым-қатынас жүйесін және қызмет түрлерін қалыптастыруға;
- өмірлік құндылықтарды дұрыс түсінуге және келер ұрпаққа өмір сүрудің баға жетпес тәжірибесі ретінде құнды пайымдау жүйесін жасауға көмектеседі;
- өз іс-әрекетін бақылау арқылы сыртқы әлемге ашылу шегін қалыптастыруға.

Репатрианттармен әлеуметтік уақытты әлеуметтік-мәдени транзит ретінде түсіндіру.

1990 жж. басынан бастап жүргізілген этникалық қазақтардың репатриациясы еліміздің саяси-құқықтық жүйесі тарапынан құрылған репатрианттардың мәдени транзиті, нәтижесінде қазақ халқының санасына икемдеудің әлеуметтік-экономикалық «дәлізі» болып табылады. Этникалық (қазақтық) репатриацияның қазақстандық тәсілі — мемлекеттендіру, мемлекеттік маңызы бар мәселелерді мекемелердің құзырына бермеу. Қазақстан үкіметі «қазақстандық» ұғымын территориялық бірегейлік (азаматтық, ұлттық) ретінде мақсатты түрде күнделікті өмір тәжірибесіне енгізуде. Қазақстандық биліктің міндеті — этникалық топтардың және репатрианттардың, қалыптасып келе жатқан диаспоралық санада азаматтық қоғам құру мақсатында партикуляристік сұранымының дұрыс шешімін табу. Сондықтанда репатрианттар өз бастарындағы қиыншылықтарды қазақстандық қоғам тұрғысынан ұғынуы қажет. Жұмыссыздық, ауыр әлеуметтік-тұрмыстық жағдай, аймақтар дамуының әрқелкілігі, шенеуніктердің біршама тобының сауатсыздығы, жемқорлық және тамыр-таныстық (түрлі жолдармен) — бұл біздің еліміздің барлық тұрғындары кездестіріп отырған шындық. Ел азаматы бола тұрып, ондай мәселелерді білмеуі мүмкін емес.

Дегенмен репатрианттар бұл үрдістің белсенді қатысушылары болып отыр және өздері жалпы уақытты бөлшектеп өз мәртебесін көтеру ісінде сапалы «секіріс» жасауға сандық өзгерістерге темпоралды ерекшелік туғызып отыр. Мұның айқын көрсеткіші репатрианттар тарапынан енгізіліп отырылған әлеуметтік уақыт құрылымы өлшеміндегі, тарихи маңызы бар — 1 Мамыр, 9 Мамыр, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу (31 мамыр) сияқты қазақстандық мерекелерді (Қазақстан билігі түсінігіндегі) өзбекстандық саяси тәртіп ерекшеліктеріне байланысты ерекше күндер деп санамауы.

Адам тәжірибесіндегі әлеуметтік-мәдени үлгінің кез келген түрі (соның ішінде уақыт өлшемі) — ол жалпы мәдени қағидаларға сәйкес менталдық өңдеуден өткен саналы әрекет. Біз сауалнама алған респонденттер үшін мұндай әрекеттер қатарына әлемнің негіздері және мәңгілік деп есептелетін ата-бабадан қалған өсиеттер және діни ілімнің ұстанымдары жатады. Оның өзегі бұлжымай орындалуға тиіс және қоғамда тұрақтылық қалыптастыруға әлеуметтік ақиқатты ортақ ережелерге сай емес, сіңірген еңбегіне орай қамтамасыз ететін рулық, тайпалық құрылымдағы рәміздерде, білімнің қағидаттарында, шежіреде, әлеуметтік шарттар мен тәжірибеде көрініс тапқан. Әулиелер мен ата-баба рухы — біздің респонденттер үшін ұрпақтар сабақтастығы және атамекенге қоныс аударудың негізгі себебі.

Өзбекстан жерінде қазақтардың мекен еткен территорияларының бірқатары ата-баба жерленген әулиелі жерлер деп есептеліп, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына пайдаланылмады. Өзбек билігінің қазақтарды осы жерлерге қарай «ығыстыруы» Қазақстанға көшуге бірден-бір себеп болды.

Қазақ ауылдарында молдалар ұдайы болмады, сондықтан оның қызметінің бірқатарын ру/тайпаның басшысы орындады, яғни әлеуметтік-саяси бақылау рухани істермен ұштастырылды. Ақсақал беделінің мойындалуы ұрпақтардың ата-бабаға құрмет заңдылығының мәңгілік ережесінің сақталуы болып табылады. Біз сұрастырған барлық респонденттер сөзінен шығатын қорытынды қарапайым тұрғындар мен басшылық арасында «тіршілік» идеясының көрінбейтін желісінің бар екендігі. Біз «тіршілік» ұғымын қазақтар тұрмысындағы адамзат тарапынан жасалатын құнды-құштарлық жағдайын түсіндіретін уақыттан тыс әмбебап дәрежесі деп түсіндіреміз. Ол тұрмыстың барлық түрлері мен деңгейінде кездеседі — материалдық қызмет, әлеуметтік-мәдени тәжірибе, жеке моральдық-психологиялық эволюцияда — дамудың өзіндік қарапайымнан күрделіге қарай бағытына қызмет етеді. Қазақтардың тілдік қорында «тіршілік» ұғымын түсіндіретін — «еті тірі адам», «өлі-тірі», «тірі жан», «тіршілік жасау» және т.б. көптеген ұғымдар бар. Қиын жағдайға қарамастан, репатрианттар қаржылық шығыны көп: баланың өмірге келуі, үйлену тойы және барлық құдандаласу ырымдарын, өмірлік жастық рәсімдер — сүндетке отырғызу, бір жастан келесі жасқа өту рәсімі, жерлеу және еске алу сынды барлық іс-шараларды атап өтеді. Бұған ата-баба, замандастар және келешек т.б. жеткіншектерде кіреді. Уақытты шарттық-тәжірибемен ұштастырсақ, «салт-дәстүр және жора-жоралғы» — тұрмыстық ұйымдасу түрлерінің байланысы.

Репатриация және миграциядан кейінгі кезең мәдени бейімделудің бірнеше кезеңдерінен тұрады: «мәдени шошынудан» бастап жаңа жағдайды өзінше талдаудың үлгісі мен әлеуметтік-мәдени кеңістікте қарым-қатынас жолдарын қалыптастырудың субъективті түрде байыптау. Бұл көбінде когнитивтік құрылым қызметінің ерекшелігіне байланысты: санасыз қарым-қатынас, топқа мүшелік пен тәртіптің бұлдыр ара-қатынасын орнатуға, осыған дейінгі тәжірибе адамның алынған ақпаратты қабылдауына, көруіне, түсіндіруіне, сақтауына және оны пайдалануына ықпал етеді. Бастан кешкен моральды-психологиялық қиыншылықтарды когнитивті қабылдау өзінің моральдық азап шегуінен, күрделі моральдық соққылар туралы әңгімелерінен, тұрмысты философиялық тұрғыдан қорытуларынан, бірге сезініп, бірге бастан кешіруінен, мигранттардың жаңа толқыны үшін және өскелең ұрпақты баға жетпес өмірлік тәжірибе мен әлеуметтік капитал ретінде ұжымдық тәжірибе түрлерін іздену бағыттарынан және бағалануынан байқалады. Бірақ этномәдениеттің негізі өзгеріссіз қалады.

Алдын ала берілетін бірқатар қорытындылар. Біздің респонденттер әлеуметтік уақытты бөле отырып, әлеуметтік капиталды құра отырып, оның ерекшеліктерін төмендегідей жағдайлардан көреді:

- жеке бастық ерекшеліктерде — көшіп келгенге дейін қандай еді, неге дәл сол уақытта шешім қабылдадық деген сезімдер мен қобалжулардан;

- ұстамдылықтың жоғарғы үлгілерінде, жанның тұрақтылығында, мақсат қоя білуден, өзіне деген сенімділіктен және мақсатқа жету жолынан таймаудан — ең жоқ дегенде балаларына білім алуға немесе отбасының жағдайының жақсы болуына, немесе саясаткерлер — саяси-әкімшілік құрылымның бір мүшесі болу және сыртқы істер министрлігінде қызмет атқару немесе мемлекеттік құрылымдарда, немесе саяси партияларға қызмет етуден;
- отбасы беделінің ұрпақтар есінде сақталуы үшін және қауымдастықтағы жоғарғы беделін құруда әлеуметтік коммуникация мен әлеуметтік капиталдың қордалануында — өздерінің жеткен жетістіктерімен бөліседі және өзгелерден жақсы пікірлер алады.

Репатрианттар өздері қолдайтындай өткен оқиғалар естеліктерден тұрады және бірнеше кезеңді камтиды — жаңа жағдайға бой үйрету (климат, тұрғын үй, тамақ, су және т.б.), уақытша бейімделу, қауіпті шешімдер мен оның бағасы, оны еңсерудің жолдары және кезеңін бейімделу. Психологиялық тұрғыдан олар ең алдымен шошынуды бастан кешеді, ешкімге керек емес, қайтып кету қалауының болуы, тіпті елге, туысқандарға деген сағыныштан өзге, осы қиыншылықтарға тап болғанға дейінгі кезеңге деген аңсау орын алады, кейін бірте-бірте ақиқатпен келісе бастайды, бейімделуді бастан кешіп, бірегейлікке бой ұрады.

Сауалнамаға алынғандардың көбі кәсіби қажетсіздікті баса айтты. Мамандықтарына сәйкес жұмыс таба алмайтындықтарын, көшіп келгенге дейінгі әлеуметтік-саяси беделдерін қайтара алмайтындықтарын айтты. Бұл көшіп келгеннен кейінгі өздерін жоғары бағалауға ұрындырып, жергілікті жердегі халықтардың оларды қабылдауына деген наразылықтарын тудырады және күрделі моральдық және мәдени соққыға әкеледі, түрлі түсініспеушілікке бой ұрады (әкімшілік, тәртіп сақтау орындарымен). Репатрианттар Қазақстаннан тыс жерлерде алған білімдері мен іс-тәжірибелерінің жергілікті еңбек нарқындағы, жұмыс бершілер арасындағы алшақтықты мойындағылары келмейді. Өздерін жоғары санатты маман ретінде санайды.

Шымкент маңына Өзбекстаннан көшіп келген репатрианттар мәселесін түсіндірудегі уақыт жылдамдығы мен кескінінде жаңа қоғамға бейімделу мен бірегейлену үрдісінің өзіндік кезеңденуі бар. Оның толысуы репатрианттардың өзіне байланысты, дегенмен репатрианттардың бейімделу қауіп-қатерінің азаюы үшін мемлекет тарапынан бағдарлама қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Elias N.* Time: an Essay. — Oxford: Blackwell, 1992. — 260 p.
- 2 *Braudel F.* Ecris sur l'histoire. — Paris: Flammarion; Collection Science, 1969. — 315 p.
- 3 Авторлардың ел арасынан жинаған мәліметтері. Оңтүстік Қазақстан облысы, Шымкент қаласы, наурыз-мамыр 2012 ж.
- 4 *Гуссерл Е.* Феноменология внутреннего времени. — М.: Гнозис, 1994. — 218 с.
- 5 *Бергсон А.* Опыт о непосредственных данных сознания: собр. соч. — Т. 1. — М.: Московский клуб, 1992. — 422 с.
- 6 *Merton R.* Social time: A Methodological and Functional Analysis // *The American Journal of Sociology.* — 1937. — Vol. 42. — Iss. 5. — P. 615–629.
- 7 *Блок М.* Апология истории, или ремесло историка. — М.: Наука, 1986. — 282 с.
- 8 *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас.* — 2005. — № 2, 3. — С. 22–28.
- 9 Агентство РК по статистике. — 2011. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.resurs.kz/catalog/stat>

А.Асанканов, А.Б.Калыш, А.И.Исаева

Проблема адаптации оралманов в Казахстане

Авторами рассмотрены проблемы, связанные с адаптацией репатриантов, которые дорого обходятся государству и обществу как в экономическом, так и в социально-культурном плане. Сквозная (по этапам и уровням) временная идентификация проблем настоятельно требует изучения. В статье рассмотрено, как репатрианты овладевают социальным, физическим и своим временем. Обращено внимание и на то, что многие прибывшие в Республику Казахстан говорят об их профессиональной невостребованности, так как не могут получить работу по специальности и заниматься то социально-экономическое положение, которое у них было до миграции. Как отмечено авторами, репатрианты не признают, что существует большой разрыв между их профессиональным опытом и знаниями, полученными за пределами Казахстана, и потребностями как местного рынка труда, так и предпочтениями работодателей. Учет указанных особенностей должен помочь как репатриантам, так и заинтересованным государственным органам и учреждениям в преодолении имеющихся рисков и недостатков с целью успешной интеграции в казахстанское сообщество.

A.Asankanov, A.B.Kalysh, A.I.Isayeva

Problem of adaptation oralman in Kazakhstan

The problems associated with adapting of the immigrants are costly to the state and society, both economically and socio-culturally. Through (by stages and levels) temporary identification of problems of adaptation and integration of ethnic immigrants urgently requires study. Social time objective and subjective, ie people's lives depend on what happens in society, but they can control their activities and to interpret what is happening in terms of their interests or evaluation of the processes. Social time is both collective and individual. People interpret collective events through the prism of their vicissitudes of life, produce and exchange symbols, values and ways of organizing their time, and because of this change and the groundwork for further developments. Furthermore, the report looks at how repatriates acquire social, physical, and their time — extend its boundaries, divide it into certain stages, accelerate it be and how at each stage form a coordinate system on which we must focus not only to themselves but also to other — family, the younger generation. Drawn attention to the fact that a significant portion of our compatriots who arrived in the Republic of Kazakhstan, talk about their professional unclaimed, because they cannot get a job in their specialty and occupy the socio-economic situation, which they had in the past, prior to migration. Repatriates do not recognize that there is a large gap between their professional experience and knowledge gained outside of Kazakhstan, and the needs of the local labor market as well as the preferences of employers. Incorporation of these features should help not only them — repatriates, but also to relevant authorities and institutions in overcoming the existing risks and deficiencies in the successful integration into the community of Kazakhstan.

References

- 1 Elias N. *Time: an Essay*, Oxford: Blackwell, 1992, 260 p.
- 2 Braudel F. *Ecrits sur l'histoire*, Paris: Flammarion, Collection Science, 1969, 315 p.
- 3 Polevy materialy avtorov Uzhno-Kazahstanskaya oblast, Shimkent, mart-may 2012.
- 4 Gusserl E. *Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni*, Moscow: Gnozis, 1994, 218 p.
- 5 Bergson A. *Essay on the immediate data of consciousness: collected works*, 1, Moscow: Moscow club, 1992, 422 p.
- 6 Merton R. *The American Journal of Sociology*, 1937, 42, 5, p. 615–629.
- 7 Blok M. *Apology history or craft of the historian*, Moscow: Nauka, 1986, 282 p.
- 8 Halbvaks M. *Emergency ration*, 2005, 2–3, p. 22–28.
- 9 *Agency RK on Statistics*, 2011, [ER]. Access mode: <http://www.resurs.kz/catalog/stat>